

De 'Meesters van het Steenwerck' en de Sint-Laurenkerk te Rotterdam

R. Meischke

Het onderzoek van de Rotterdamse Sint-Laurenkerk

Deze middelgrote stadskerk was tot 1940 nog in het bezit van de oorspronkelijke kappen, kapitelen en traceringen. Wel was de kerk hier en daar wat verzakt maar dat leverde geen gevaar op. Het gebouw was royaal van afmeting maar sober van detail, het bezat een fraaie toren en een interessante koorpartij. Een diepgaande studie werd bemoeilijkt door gebrek aan archiefstukken.

Bij het bombardement van Rotterdam op 14 mei 1940 brandde de kerk geheel uit. De schade was groot omdat het gebouw, met uitzondering van de zijkapellen, houten gewelven bezat. Kort daarop stortte een wand van het middenschip in en werd de andere gesloopt. Met enig stutwerk bleef de ruïne verder staan totdat in 1952 met de herbouw kon worden begonnen.

Tijdens dit herstel groeide de kijk op de problemen waarmee de vroegere bouwers te kampen hadden. Ook werd de volgorde duidelijk waarin de verschillende delen waren opgetrokken. Met jaarlijkse verslagen gaven de architecten bericht over de vorderingen en de vondsten.¹ De bouwhistorische onderzoeken van J.W.C. Besemer werden, met een overzicht van de historische gegevens, in 1996 door hem gepubliceerd.² Daarmee lag de bouwgeschiedenis vast.

Het gebouw bleek minder een eenheid dan het aanvankelijk leek. Tijdens de bouw zullen de kerkmeesters het meest met de meester metselaar/steenhouwer hebben samengewerkt. Bij enkele onderdelen, zoals de kappen, moeten zij meer naar de meester timmerman hebben geluisterd. Bij de bestelling van grote partijen gereed gemaakt natuursteenwerk werd een speciale deskundige aangetrokken, de meester van het steenwerk. Deze kwam als een loods aan boord bij moeilijke trajecten en verdween daarna weer uit het zicht. Geen van deze werkmeesters had een positie die met die van een hedendaagse architect vergeleken kan worden.

Voor een onderzoek naar de moeilijk grijpbare positie van de meesters van het steenwerk biedt de Sint-Laurenkerk enige aanknopingspunten.

De speciale adviseurs bij grote natuursteenleveranties

De steenhandel uit het zuiden, vooral die uit het Hertogdom Brabant, had een groeiend aanbod van gereed gemaakte bouwonderdelen. Er was een grote thuismarkt en een toene-

mende export naar het noorden. Naast besteld atelierwerk als grafmonumenten en doopvonten werden ook elementen voor de bouw, zoals onderdelen van vensters en zuiltjes voor keldergewelven, als handelsgoed geproduceerd. Voor de kerk-

Afb. 1. Stenen van een 14de-eeuwse pijler (noot.1, afb. 197). In 1954 in het muurwerk van het koor ontdekt.

bouw werden de zuilen, toen pijlers genoemd, al heel vroeg op bestelling geleverd. Het was op de bouwplaats gewenst een reeks pijlers tegelijk op te richten om met het metselwerk daarboven verder te kunnen gaan. De Brabantse steenhandel bood daartoe de mogelijkheid. Er zijn in Holland geen gevallen bekend waar de steen voor de pijlers bij het werk werden gehakt. Daarbij kwam dan al spoedig het verdere steenwerk van de middenschipswanden, en de kolonnetten en vensteromlijstingen voor de zijbeuken.

In de lange verbindingslijn van de groeven naar het bouwwerk stonden aan de ene zijde de groevemeesters en de steenhandelaren en aan de andere kant de bouwers. Daartussen was een ganzenbord vol mogelijke hindernissen, zoals schipbreuken, tollën, overlaadplaatsen en oorlogen. De opdrachtgevers hadden in deze onoverzichtelijke wereld leidlieden nodig.

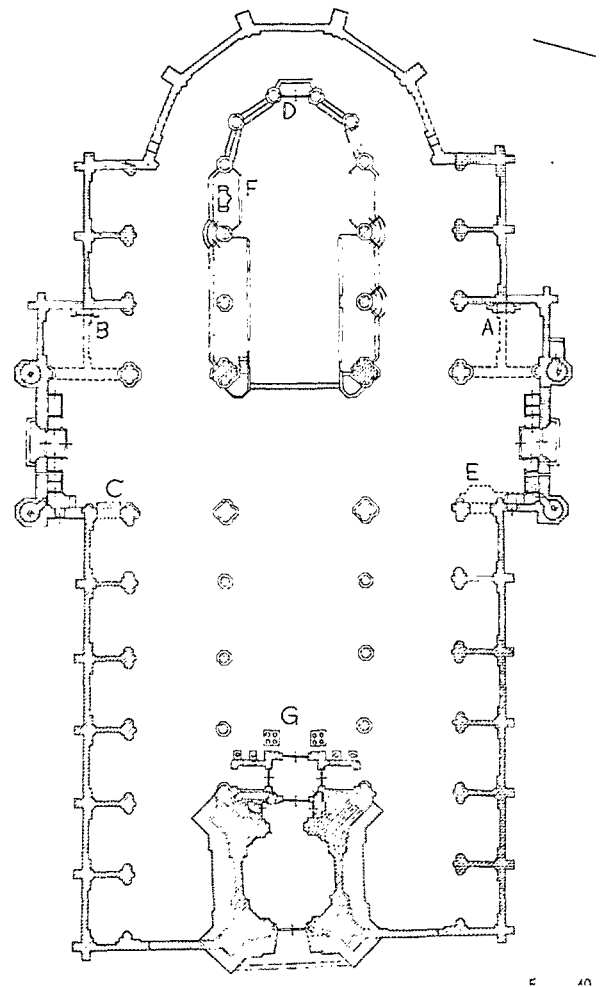
Bij een belangrijk project werkten, onder leiding van de opdrachtgever, drie meesters naast elkaar: een meester van het timmerwerk, een meester van het metsel- en steenhoudwerk en nog een aparte meester van het steenwerk.

De positie van elk van deze drie werkmeesters werd per contract geregeld. De betaling werd daarin vastgesteld op een jaarlijkse beloning ter waarde van de gebruikelijke 'stadsrok' en loon voor het aantal gewerkte dagen. Uit bouwrekeningen blijkt dat met de leiding belaste meesters niet alle dagen op het werk waren. Zij hadden er nog ander werk naast. De bazen van metselwerk en het eenvoudig steenhoudwerk, waren er het meest en hadden op sommige werken de titel 'appeleerder'.³

De gespecialiseerde meesters van het steenwerk kwamen alleen op het werk als zij geroepen werden. Zij ontwierpen die delen van het gebouw waaraan veel natuursteenwerk voorkwam of deden een keus uit de onderdelen die de steenhandel te bieden had. Daarnaast hadden zij nog andere en voor de opdrachtgevers vermoedelijk belangrijker verantwoordelijkheden. Zij adviseerden bij de keuze van leverancier, en keurden de steen aan de groeven. Zij waren betrokken bij het contract van levering, het vaststellen van het tempo waarin het bestelde materiaal nodig was en het regelen van het vervoer. Het keuren van de geleverde steen, het schatten van de hoeveelheden en de opstapeling daarvan in een werkbare volgorde behoorden tot hun taak. Ook moesten zij adviezen geven bij het stellen van de gereedgemaakte steen en de samenstelling van de te gebruiken specie. Met de bouw van de steigers, de wijze van ophijsen, en de sterkte van de nodige formelen hadden zij de meeste ervaring.

Uit bouwrekeningen blijkt dat men bij middelgrote gebouwen deze adviserende meesters hooguit eenmaal per jaar voor enkele dagen liet komen. Zij verdienden dan per dag weinig meer dan de daar werkzame meesters. Wel kregen zij per jaar een bedrag gelijk aan een stadsrok. Deze adviseurs hadden hun hoofdtaak bij een belangrijk bouwwerk met veel natuursteen.

Soms gingen er enkele jaren voorbij waarin een dergelijke meester van het steenwerk niet werd opgeroepen om te verschijnen bij een werk waarvan hij adviseur was. In die tijd

Afb. 2. Plattegrond na de restauratie. (J.W.C. Besemer, 1967). Letters verwijzen naar monumenten. Onderstuk toren 1449, versterkte voet 1651. Schip ±1460-±1470, zijkapellen rechts herbouwd in 1512. Buitenmuren koor en dwarschip aangelegd ±1475-±1485 (verhoogd 1497-1513). Kooromgang 1488, hoogkoor 1491.

werden er veel zaken beslist die naar de huidige inzichten op het terrein van een architect zouden liggen. Slechts als de prijs en kwaliteit van de natuursteen of de vormgeving daarvan aan de orde kwamen, werden deze raadslieden ontboden. Omstreeks 1400 werden binnen de huidige landsgrenzen enkele kerken gebouwd die behoorden tot de internationale gotiek, zoals de Dom van Utrecht, de Nicolaaskerk te Kampen en de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch. Deze vormden een standplaats voor de genoemde, adviserende meesters. Ook de kerk van Dordrecht kan hiertoe behoord hebben.

Daarnaast werkte men in West-Nederland nog aan drie even grote kerken van een geheel andere opzet. Het waren de Sint-Bavo te Haarlem, de Nieuwe Kerk te Amsterdam en de O.L.Vr.-Kerk te Antwerpen. Ook onderling waren deze zeer verschillend. Alle drie werden zij uitgevoerd met aan de Bra-

bantse groeven behakte steen, zodat er naast een meester van het metsel- en gewone steenhouderswerk, een adviserende specialist voor het grote steenwerk moet zijn geweest. Aangezien de band met het voornaamste werk van een adviserende meester moeilijk herkenbaar is, blijft het onduidelijk waar die vandaan kwamen.⁴

Uit de contracten met de meesters van het steenwerk blijkt zelden of zij werden aangesteld als een opvolgende meester bij een lopend project of dat zij de leiding kregen over een nieuw gedeelte.

De grote leveranties van behakt natuursteenwerk werden, zoals nog zal blijken, één à twee jaar van te voren vastgelegd. Dit gebeurde in overleg tussen kerkmeesters, de adviserende meesters van het steenwerk en de steenleveranciers. Ook deze laatsten hadden invloed op de vorm. Zij konden bij de varianten die ter sprake kwamen prijzen noemen en voorstellen doen ter bezuiniging. Aangezien het voor het verkrijgen van bijdragen uit de burgerij van belang was om het tempo van het werk erin te houden en de ramingen niet te overschrijden, ontstond een vaststaande vormgeving. Daarbij konden de kosten van de verschillende bouwwerken worden vergeleken. De vele stadskerken die in Holland en Zeeland in het midden van de 15de eeuw werden gebouwd zien er, in tegenstelling tot hun voorgangers van omstreeks 1400, nogal eender uit.

Enkele vroege voorbeelden van adviserende specialisten

In 1391 werd bij de Leidse Sint Pieterskerk een contract gesloten met Rutger van Keulen, de werkmeester van de Nicolaaskerk te Kampen. Hij zou de gebruikelijke jaarlijkse vergoeding ter waarde van een stadsrok en een beloning per werkdag ontvangen, met een verschil in zomer en winterloon. Ook over zijn reizen tussen Kampen en Leiden werd een afspraak gemaakt.⁵

Uit de eerste bewaard gebleven Leidse bouwrekening van 1398 blijkt dat er tevens een appeleerder was, Herman van Aken, die per dag vrijwel evenveel verdiende. Op dat moment kwam een zending steen aan van pijlers en daklijsten die een zekere Daem Smit had aangenomen en die te Gouda in kleinere schepen werd overgeladen. Een andere steenhandelaar uit Brabant, de 'kindere Claes', ontving een voorschot voor twee pijlers die komend jaar zouden worden geleverd.⁶

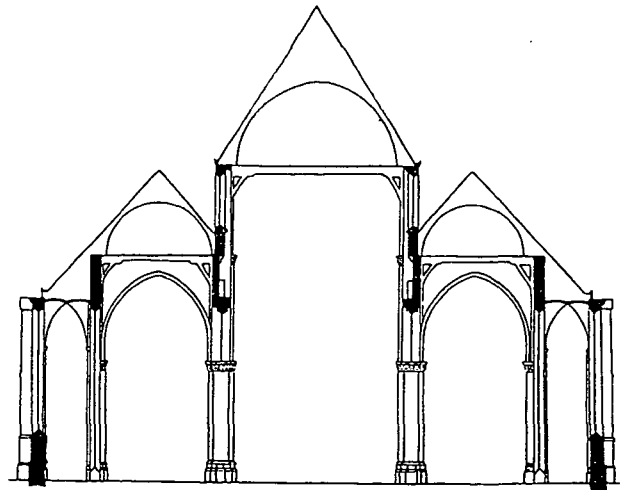
Na een hiaat in de rekeningen blijkt dat in 1407 een opvolger voor Rutger van Keulen werd gezocht. Het kerkbestuur 'ontbode' eerst Willem van Kessel 'die meester van 's-Hertogenbosch', daarna werd meester Aernt van den Doem 'ontboden'. Ook een onbekende meester Jonken werd van Den Haag naar Leiden geroepen 'om mit hem te spreken van ghehouwen stienwerck te maken'. Het kan een steenhandelaar zijn geweest.

De Utrechtse dombouwmeester Aernt Bruun kreeg de opdracht het 'coer voert up to maken'. Hij schakelde daarbij twee meesters uit Utrecht in, de beeldhouwer Willem van Boelre en de metselaar Willem Vinc. De laatste maakte de elf gewelven van de kooromgang. In 1413 was het koor klaar en

in 1417 werd mr Aernt opnieuw ingehuurd, waarna in een hoog tempo het schip werd opgetrokken.⁷

Te Dordrecht volstond men met een metselaar/steenhouwer van het niveau van appeleerder. Bij de Onze Lieve Vrouwekerk werd in 1422 Andries Morre aangenomen 'werzman te wesen ende meester van steenwerck ende maetselryen'. Hij moest 'der kercken wercke regieren ende daer wel toesien om haren orbaer te doen ende haren schade te scutten en waerscuwen den kerckmeesters bi tiden voer der kercken schade...'. Hij kreeg een vergoeding voor zijn huishuur en voor elke dag dat hij bij de kerk werkte het dagloon, 'soe men binnen der steden van geliken wercke dagelix gheeft'. Hij zou vrij wesen van 'heervaert' doch moest zijn verplichtingen tegenover het gilde nakomen. De overeenkomst gold 'siin leven langhe'. In 1430 daagde hij de kerkmeesters voor het gerecht omdat zij veel werk bij steenhouders in de stad lieten maken. De kerkmeesters werden verplicht om als zij in de stad 'harden steen' lieten houwen ook hem daarbij te betrekken.⁸ Waarschijnlijk bood de Dordtse kerk te weinig werk voor een goede positie en was Andries Morre er niet in geslaagd voldoende werk daarnaast te vinden.

Niet alleen in het Graafschap Holland, maar ook in het steenrijke Hertogdom Brabant was het voor de meesters van het steenwerk nodig verschillende werken tegelijk te bedienen. Die waren dan zowel adviseur voor de stad als voor de stedelijke parochiekerk. Zo verzorgde Jan Keldermans van 1424 tot zijn dood in 1445 de werkzaamheden voor de stad en de kerk te Lier. Daarvoor ontving hij een bedrag per jaar en een betaling per dag. Uit de kerkrekening van 1435 blijkt dat hij dat jaar 13 dagen voor de kerk had gewerkt en aanwezig was geweest toen de bogen van 'den grooten pyler' werden aanbesteed. Ook werd er een man naar Leiden gezonden om hem vandaar terug te roepen naar Lier. Te Mechelen had hij een soortgelijke positie en te Leuven werd hij in 1439 aangesteld als 'werzman' van de stad en de kerk.⁹

19. Rotterdam. Laurenskerk. Dwarsdoorsnede

Afb. 3. Doorsnede over het schip (noot 45 fig. 19). Laag middenschip en hoge zijbeukdaken.

De vele adviseurschappen van Evert Spoorwater

'Meyster Evert van Veeweyden, die men heet Spoorwater' is de adviseerende meester waarvan het meest bekend is. In oktober 1439 werd hij te Dordrecht aangesteld als meester 'van der steenhouwinghe ende steenwerck'. Het contract lijkt sterk op dat van Andries Morre alleen het metselwerk wordt hier niet genoemd. Met 'steenhouwinghe' kan het werk bedoeld zijn dat op de bouwplaats of in de stad werd verricht, onder 'steenwerck' zal het gereed aangevoerde materiaal zijn verstaan. Mr Evert kreeg een jaarlijkse 'wedden' van twaalf 'ryders' en voor de dagen dat hij binnen de stad dienst deed zes stuivers. Ook hij moest raad geven over dat wat de kerk zou schaden en wat 'der kercken orbaer wesen sal'.

Van 1439 tot 1447 waren er berichten over werkzaamheden aan de toren.¹⁰ Daaraan zat echter geen steenhouwerk dat gereed zal zijn aangeleverd, zodat mr Evert daarvoor niet zal zijn aangesteld. Mogelijk kwam in 1439 een nieuw werk in zicht, de omgang van het koor. Dit zou grote hoeveelheden Brabantse steen vergen. Na de brand van 1457 kwam daar het gehele middenschip nog bij.

De standplaats van mr Evert was Antwerpen. Waarschijnlijk begon zijn loopbaan daar, niet geheel toevallig, ook in 1439. Hij zal daar zijn in dat jaar overleden voorganger Jan Tac zijn opgevolgd. Aan de O.L.Vr. Kerk - de parochiekerk voor de hele stad en na 1559 de kathedraal - werkte hij tot zijn dood in 1474. Mr Evert was afkomstig uit de natuursteenwereld en bij de Antwerpse kerk werkte men in zijn tijd aan de zuider zijbeuk van het schip.

Te Antwerpen ontbreken de kerkrekeningen van 1439 tot 1450. Daarna bleven er, met hiaten, vele bewaard.¹¹ Tussen 1450 en 1475 waren er 15-20 steenhouders en metselaars per jaar op het werk. Daarnaast leverden enkele handelaren gereed gemaakt steenwerk. Van 1435 tot 1465 verzorgde Jan Trappaert steen voor pilaren. Vanaf 1454 kwam Steven Elen

Afb. 4. Zuidwestkant (RDMZ 1970). Onderstuk toren 1449, tweede en derde geleding 1547, verzwaarde voet 1651. Westgevel zijbeuk 1461, zuidgevel herbouwd 1512. Zichtbare deel dwarsschip, 1500.

van Affligem in de rekeningen voor en vanaf 1459 de handelaar Goevaert de Bosscher. De Antwerpse rekeningen vermelden per jaar 260 tot 272 werkdagen. Het aantal dagen waarvoor mr Evert werd betaald liep uiteen van 148-248.

Bij een klein project in de omgeving van die stad werd mr Everaert Spoorwater in 1448 ingeschakeld. Een Antwerpse metselbaas, Jan van der Haseldonc, had een contract gesloten om een nieuw koor te bouwen aan de kerk van Vrasene. Daarin kwamen veel maten voor, een getekend ontwerp werd echter niet genoemd. De muren moesten aan de buitenzijde worden bekleed met goede steen uit Diedeghem, die meester Everaert Spoorwater 'bewisen' zal. Tevens werd een reeks natuurstenen onderdelen opgesomd van 'custbaeren steenen' die mr Evert ook moest keuren. Ook hier blijkt dat dat dorpskerken gebouwd werden door aannemers uit de stad en dat ook daar specialisten de steen moesten keuren.¹²

Naast zijn werk in en om Antwerpen kreeg mr Evert een groot aantal kerken in Holland en Zeeland onder zijn hoede. Hij werkte met vaste steenleveranciers en maakte twee familieleden tot ondermeesters of 'appeleerders'.¹³

Te Bergen op Zoom vermeldt de stadsrekening van 1442/43 "ghegeven meestern everaert der stad meester van andwerpen omme sijnen arbeit die hij gedaan heeft van den beworpen van den ommeganghe van den core en van zijnen coste te zamen met 1 peerd 37 sc.gr." De gevolgen van een brand van deze kerk in 1445 blijken uit de stadsrekening van 1446/47: "gegeven meester everairde die der kerken wercmeester is van dat hij den rentmeesters avys gegeven heeft van horen werken dit jaar 6 sc.gr". Ook wordt er een steenleverantie van 320 voet door "govert den busscher" afgerekend. In 1452 werd deze koopman met wijn ontvangen.

In 1446/47 worden enkele stadsmeesters van Bergen op Zoom genoemd: 'heyndric der stad metsere' en een 'jacop der stad timmerman' In 1452/53 ontving de metselaar Jan Sporewater een daggeld en een jaarlijkse stadsrok. Mogelijk was dit een broer van mr Evert. In 1472/73 werd mr Evert geroepen om het gewelf in de toren te maken, omdat de orgelmaker niet verder kon. Jan Spoorwater had toen plaatsgemaakt voor Janne Sachtleven.¹⁴

Te Hulst werd mr Evert in 1450 met 2 £ gr. betaald "over sijn wedden die hi verdiende van den jaere". Hier trad Govert De Bosscher weer op als steenleverancier.¹⁵

Te Haarlem begon men in 1445 aan het dwarsschip van de Sint-Bavo: "Mr Eevaert steenhouwer wonende tot Andwerpen onse meester van den Cruys werck hem gheloeft hebben wij kerckmeesters voer sijn wedden elkes iaers twalef gouden ridders". De belangrijkste steenleverancier was hier weer Jan Trappaert. Na 1460 namen Godevaert de Bosscher en Steven Elen ook hier diens werk over. Door dit behakte werk waren er slechts weinig steenhouders op de bouwplaats. De rekeningen geven slechts drie of vier namen, tezamen goed voor niet meer dan twee volledige manjaren.¹⁶ Na 1453 verschijnt een 'Hendrik die steenhouwer' bovenaan de kleine ploeg steenhouders. Vermoedelijk was dit de neef van mr Evert die na 1474 als appeleerder het werk voortzette.

Te Delft vermeldt de rekening van de Oude Kerk over

Afb. 5. Westvenster zuider zijbeuk (RDMZ.1970). Groot venster blijft onder de top, klein bovenvenster. Torenvoet met blinde tracering. Vernieuwde schippijler.

1446/47: "Item geven meester Ever van Antwerpen ter hueschheden 3 postelaten".¹⁷ Uit de rekening van 1447/49 blijkt dat er toen niet aan de kerk werd gebouwd. In de eerstvolgende, bewaard gebleven rekening uit 1452/53 werkten er vier tot zes steenhouwers een aantal weken aan de omgang van den toren. Dit werk stond onder leiding van een mr Herman, die betaald werd voor "gaen ende comen op den toirn due men die voy maecte". De rekening besluit: "Dits dat meester Harmen gedaen heeft roerende van der voey boven an den toorn".

De nu nog bestaande 'voij' of omgang van de torenspits te Delft is uitgevoerd in Bentheimersteen. Mogelijk heeft mr Evert deze bestendige steensoort ook te Antwerpen geïntroduceerd. In 1455 werd Jan Trappaert daar betaald voor 37 voet 'vechtsteen' voor de fialen. De naam zal zijn ontleend aan de Overijsselse Vecht waarlangs de Bentheimersteen naar de stapelplaats Zwolle werd vervoerd.

Te Gouda verdiende in 1450 bij de bouw van het raadhuis een "meester Harmen van wercken 24 pondt 9sc. groot". Hij staat met deze hoge betaling bovenaan in een katern van de rubriek 'metselen en steenhouwen' en zou de appeleerder

kunnen zijn.¹⁸ Dat de Delftse en de Goudse meester Harmen dezelfde zijn wordt aannemelijk doordat enkele steenhouwers die te Delft aan de 'voeye' werkten, zoals Jan Coelman en Jan Keldermans, ook te Gouda werden vermeld. De bewerkte steen voor de voorgevel van het Goudse raadhuis was weer geleverd door Steven Elens van Afflichem.

Mogelijk werd Evert Spoorwater door de werkmeester van de Hollandse Grafelijkheid bij steenwerk geraadpleegd. Gouda was een belangrijke stad met een grafelijk kasteel. Dat laatste gold ook voor het nabijgelegen Schoonhoven dat in 1452 een stadhuis kreeg met eenzelfde natuursteengebruik en architectuur. Bij deze Hollandse grenssteden stopte de Brabantse invloed. In het Sticht kwamen dergelijke geheel met Gobertangersteen beklede muren evenmin voor.

Mr Evert ontving in 1452 te Middelburg als 'der stede meester' een betaling in verband met het 'maken' van het raadhuis. Tevens werd daar de metselaar van de Hertog van Brabant uitgenodigd "omme te onderwisen der stede, hoe zy oerduun soude gecrigen toet vleijschuse en der stede hallen".¹⁹ Een contract over de levering van gereedgemaakt steenwerk van de Sint-Bavo te Haarlem uit september 1470 bleef bewaard. Het werd door de kerkmeesters gesloten met steenleveranciers Steven Eelen van Affligem en Godevaert de Bosser.²⁰ Deze aannemers verplichtten zich zes 'pijlere' voor het nieuwe schip te leveren, met de scheibogen en de twee 'cruispilere'. De afrekening ging per voet hoogte van een pijler en van de binnenste lengte van een boog die opgebouwd werd uit een 'onderboghe' en 'eene nagaende boghe'. Bij de samengestelde pijlers op de kruising gold een voet dubbel, behalve daar waar deze hoger dan de gewone pijlers opgingen en slechts twee 'clysteren' behielden. Daar zouden ze weer voor één pijler tellen. Ook voor de kapitelen, die 'dubbel gheloofte' moesten zijn, en de basementen werd een prijs per voet hoogte opgegeven.

Het aantal stenen per laag van de pijlers zou vijf stuks bedragen. De steen moest afkomstig zijn uit de 'putte van Afflegem' en de overdracht van het materiaal zou te Antwerpen plaats vinden. De keuring van het materiaal moest geschieden door "meester Everarde Sporwater ofte andren dies hen verstaen". Voor Pasen van het jaar daarop zou een enkele pijler en een kruispijler met bogen worden geleverd. Bij enkele onderdelen werd verwezen naar 'borderen', die de steenhandelaar meekreeg. De borderen moesten zowel bij de groeve, als - ter controle - op het werk aanwezig zijn. Zij kunnen zowel door de leveranciers zijn voorgesteld als door de mr Evert zijn voorgeschreven.

Bij de kerk van Den Briel waaraan men in 1462 was begonnen blijkt Godevaert de Bosscher weer de steen te leveren.²¹ De vormgeving sluit geheel aan bij mr Everts werk.

In 1473 was mr Evert in Veere in verband met de bouw van het raadhuis. Aangezien het voor een opdrachtgever voordelig was bij twee soortgelijke werken met één meester te werken is dit een aanwijzing temeer dat mr Evert ook als meester van het steenwerk bij de kerk kan worden beschouwd. De drijvende kracht achter beide bouwwerken was Hendrik van Borssele, heer van Veere en Vlissingen.

De Utrechtse dombouwmeesters als adviseurs van steenwerk

De bouwmeesters van de Utrechtse Dom waren mogelijk in hun optreden in Holland en Zeeland beperkt doordat het Sticht en de Bourgondische landen, verschillende bestuursgebieden waren. Bovendien hadden zij geen grote steenleveranciers achter de hand zoals de Brabantse meesters. Toch traden zij in Holland op als adviseur voor steenwerk en werkten dan samen met de Brabantse groothandel.

Bij de Pieterskerk te Leiden werd in 1407 de Dombouwmeester Aernt Bruin als adviseur gekozen. Hij maakte in 1417 een aanvang met de bouw van het schip, dat tien jaar later werd voltooid.²² Een datering die onlangs dendrochronologisch werd bevestigd.

Te Delft begon men in 1412 aan de fundamenten van het schip van de Nieuwe Kerk en in 1420 aan de opbouw ervan. Dit lijkt zozeer op het Leidse kerkship, dat Aernt Bruin hier ook adviseur zal zijn geweest. In beide gevallen werden pijlers uit de Brabantse steenhandel toegepast. Van middenschipswanden in Brabantse trant was geen sprake. In 1428/29 werd het nieuwe schip te Delft onder de kap gebracht. "Ende dat blote tymmeren mittet sagen coste alleen 348 Philips gouden schilden". Deze afrekening in één post doet vermoeden dat ook het houtwerk in aangenomen werk was uitgevoerd.

In 1453 werd bij deze Delftse kerk de eerste steen gelegd voor de omgang van een nieuw koor. Na twee jaar metselen was het muurwerk één roede boven de grond, waarna men het liet staan tot 1460 om te 'bestorven'. In 1465 was de omgang klaar en kon met het hoogkoor worden begonnen. Rijke families betaalden toen, alleen of met z'n tweeën of drieën, een pijler. Op dat moment was een bouwmeester nodig om "dy pylairs te funderen van den nyeuwen choor also dat mitten trans accorderen soude. Ende tot deze wercke wort angenomen meester Jacob van der Burch, meester ten Doem tUtrecht om dit werck te ordineren".²³

De middenbeuk werd gebouwd volgens het model van de steenhandel rondom mr Evert Spoorwater. De taak die hier voor Jacob van de Borch was weggelegd, beperkte zich tot het regelen en controleren van het steenwerk.

De Rotterdamse Sint-Laurenskerk en het steenwerk

Nu hierboven de structuur van de steenhandel in kaart is gebracht kan worden gezien welke plaats de Rotterdamse Sint-Laurens daarbinnen inneemt. Schriftelijke gegevens ontbreken nagenoeg. Slechts enkele besluiten van de stedelijke vroedschap over de kerkbouw bleven bewaard.

De voorloper van het gebouw zal op de plaats van het huidige koor hebben gestaan. Noch de archieven, noch de vondsten bij de herbouw van de stad hebben aanwijzingen opgeleverd die aan deze voor de hand liggende veronderstelling doen twijfelen. Bij de restauratie kon niet zo diep worden gegraven dat er nog resten van een ouder gebouw onder de zware funderingen van de huidige muren werden aangetroffen.

Wel kwamen tijdens het werk enkele stenen van een pijler

Afb. 6. Zuider zijbeuk (RDMZ 1970). Links in steen overwelfde zijkapellen met bogen van tufsteen. Daarboven doods muurvlak met stijlen. Tongewelf in de kapconstructie.

van een ouder gebouw voor de dag. In de oostmuur van de noordelijke transeptarm kwam in 1954 een gedeelte van een oud kapiteel aan het licht dat in het bezit was van twee krulvormige bladmotieven. Het moet, direct na de sloping van de oudere kerk, in de muur boven de kruisingspijler zijn gebruikt als houvast van een zware ankerstaaf.

Bij de vernieuwing in 1958 van de zijkanten van de vensters van de kapellen aan de noordzijde van het koor kwamen meer stukken van deze ledestenen pijlers te voorschijn en een tweede stuk van een kapiteel (afb.1).²⁴ Aangezien dit materiaal van een oude pijler te Rotterdam werd gebruikt op het moment dat de oudere kerk moet zijn gesloopt is het waarschijnlijk dat het van daar afkomstig was.

Deze vondsten tonen een late en provinciale variant van de Noord Franse kapiteelvorm uit de 13de eeuw. Daarbij vormen naar binnen gekrulde bladen de overgang van de ronde schacht naar de achtkante dekplaat. Dit soort kapitelen en pijlers werd van uit Doornik door de steenhandel naar het noorden geëxporteerd.²⁵ De Sint-Goedele te Brussel en de Sint-Janskerk te Gent, (sinds 1559 de Sint-Baafskathedraal), tonen jongere voorbeelden van deze kapiteelvorm. Deze zijn uitgevoerd in Ledesteen.²⁶

Voordat meer voorbeelden bekend zijn lijkt het Rotterdamse

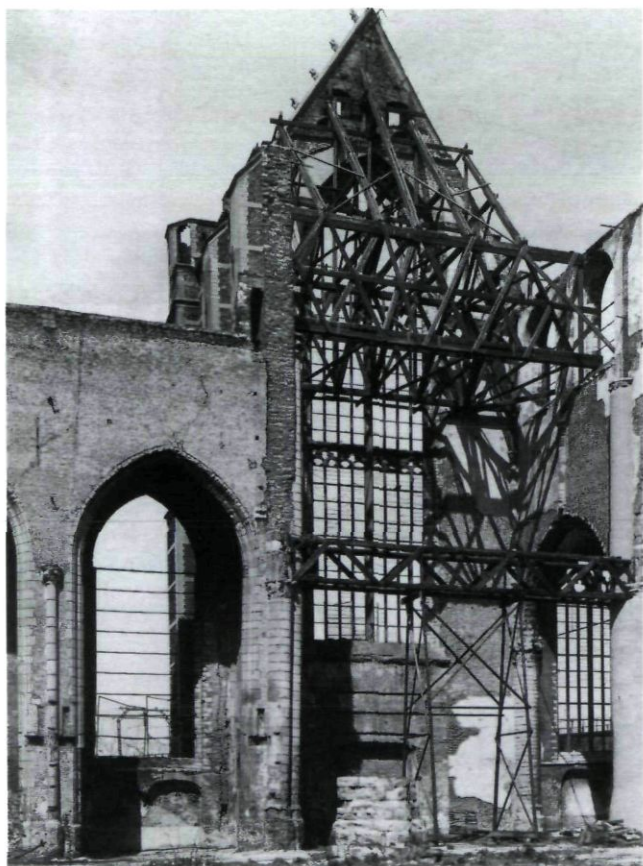
fragment te dateren uit de eindfase van dit handelsproduct, in het begin van de 14de eeuw. Het is het eerst bekende voorbeeld van een kerkpijler uit de Brabantse steenhandel.

De vroegste vermelding van bouwwerkzaamheden aan de oudere kerk dateert van 17 juli 1394. Toen gaf de Graaf van Holland een vrijgeleide aan Pieter Blankaert en Jan Ouden zoon om met vier knechten aan de kerk te Rotterdam te 'timmeren'. Dit verlof gold tot Bamisse (1 oktober) of tot vier dagen na intrekking ervan.²⁷

De toren als begin van een nieuw kerkgebouw (±1450)

Kort voor 1450 moet men ook te Rotterdam zijn begonnen tot met het bouwen van een nieuwe kerk. Het werk begon met de toren, die tevens was bedoeld als toegangsportaal voor de nieuwe kerk. In dit modderige gebied moest een dergelijk bouwwerk diep worden gefundeerd, hetgeen alleen kon als het tijdens de bouw vrij stond.

Het benedendeel van de toren was voor de ondergang der stad in 1940 het oudste nog bestaande bouwwerk. Bij het herstel van na 1950 werd zowel de binnen- als de buitenzijde grotendeels vernieuwd. Een gedenksteen in het inwendige

Afb. 7. Kapellen noordzijde en westmuur dwarsschip (RDMZ 1950). De tufsteen van de bogen doorstond de brand, de ledesteen in de top niet. Het in 1497 herbouwde dwarsschip gaf zettingen in de kapellen.

vermeldt dat aan de vooravond van hemelvaartdag 1449 een begin werd gemaakt met het graafwerk voor de fundering. Dergelijke kroniekachtige opschriften kwamen meer voor in de 15de eeuw.²⁸

De houten fundering waarop het metselwerk werd aangelegd, lag vijf meter onder het toenmalige maaiveld, dat wil zeggen zes meter onder het huidige straatniveau. Daar bevond zich een roosterwerk van zware balken van beukenhout waarbinnen korte paaltjes waren geheid.²⁹

De grote boog waarmee de toren aan de oostzijde naar de kerk opende, wijst erop dat men van plan was een hoge middenbeuk te bouwen. Bij de kort daarop door het kerkschip ingesloten muurgedeelten bleef de oorspronkelijke afwerking nog bewaard. De spekbanden waren van Gobertangesteent uit gebieden ten oosten van Brussel. De decoratieve onderdelen van de toren, zoals de lijsten en boogfriezen aan de steunberen waren van Ledesteent. De bakstenen blindtraceringen aan de noord- en zuidzijden werden door spekbanden doorsneden.

Deze afwerking maakt duidelijk dat de toren opzij vrij moest blijven. Doch met de bouw van de zijbeuken in 1461 werden deze zijden reeds ingebouwd. Daarbij werd het bovenste deel van de traceringen aan het oog onttrokken. Doordat bij de herbouw een andere gootconstructie werd toegepast zijn die nu, na 500 jaar, geheel te zien (afb. 4). Een mogelijk voorbeeld voor de Rotterdamse toren lijkt de geheel met tufsteen beklede toren van Tiel. Men was daarmee in 1420 begonnen, maar het bouwwerk stortte in, waarop men in 1440 opnieuw begon.³⁰ Aan deze toren kunnen enkele ook te Rotterdam voorkomende elementen zijn ontleend, zoals de overhoekse steunberen en de cirkels met visblaasmotief in de blindtraceringen.

In plaats van een volledige bekleding met tufsteen koos men te Rotterdam voor baksteen met speklagen, een decoratieve vorm die in de 15de eeuw opkwam. Andere vroege voorbeelden daarvan zijn het koor van de kerk van Geertruidenberg, het koor van de kerk te Brouwershaven en de toren van de Zuiderkerk te Enkhuizen. Bij deze toren, die ook uit 1450 heet te zijn, doorsnijden de spekbanden de blinde traceringen, die verwant zijn aan die van Tiel en Rotterdam.

Bij veel torens overheerste de baksteen en kwamen geen grote partijen behakt steenwerk voor. Wel werd paramentwerk van tuf of Gobertangesteent toegepast, maar dat konden metselaars ook wel aan. Een aparte adviseur voor het steenwerk was bij torens zelden nodig. Zij lijken meestal te zijn ontworpen en uitgevoerd door meester-metselaars. Waarschijnlijk werd het onderste deel van de Rotterdamse toren gebouwd door een aannemer uit Utrecht of uit het rivierengebied. Invloed van de Brabantse steenhandel is er niet aan te ontdekken (afb. 4 en 5).

Het steenwerk van het schip van de Sint-Laurens (±1460)

Ter voorbereiding van de kerkbouw was overleg nodig met het Hoogheemraadschap Schieland. Op 15 februari 1461 werd een overeenkomst bekrachtigd waarbij de waterlopen

door en om het kerkterrein konden worden gedempt en een sluis onder de Hoogstraat mocht vervallen.³¹ Daarover moet echter al voor het begin van de torenbouw overeenstemming zijn bereikt. Het is mogelijk dat men reeds voor 1461 met de fundering van het schip was begonnen. Vermoedelijk hebben de kerkmeesters de opzet van dit eerste deel van de kerk gekozen in overleg met hun meester metselaar. Een meester voor het steenwerk was nog niet direct nodig.

Door de groeiende welvaart konden steeds meer burgers een graf binnen de kerk betalen, waardoor brede zijbeuken lonend werden. Ook de gilden en broederschappen waren rijker en konden zich een aparte zijkapel veroorloven. Naast de middenbeuk kwamen nu brede beuken met reeksen zijkapellen. Bij enkele nieuwe stadskerken in de buurt, zoals de O.L.Vr. Kerk te Dordrecht (± 1408)³² en de Delftse Nieuwe Kerk (1412) waren reeds zijbeuken met zijkapellen gebouwd. Ook werden de zijbeuken vaker langs de torens doorgetrokken, zoals te Tiel in 1440 en te Den Briel in 1462. Te Rotterdam ging men daar in 1461 ook toe over.

De grote diepte waarop de fundering werd aangelegd, vergde veel metselwerk. Het moet enkele jaren geduurd hebben voordat de opbouw kon beginnen.³³ Omstreeks 1463 moet men een meester voor het steenwerk hebben gezocht, die de aanvoerlijnen regelde voor tufsteen uit de Eifel en Ledesteen uit Brabant.

De tufsteen diende voor het inwendige van de zijkapellen. Daartoe behoorden de grote bogen naar de zijbeuken, de vier hoekkolonnetten in elke kapel, de daarbij aansluitende gewelfribben en de blindtraceringen in de kapelwanden. Voor zover bekend werd tufsteen nooit in bewerkte vorm geleverd, maar bij het bouwwerk behakt. Mogelijk speelde de wens om zoveel mogelijk werk binnen de stad te laten verrichten mee bij de keuze van dit toen ouderwetse materiaal.

Daarnaast was er een veel grotere partij bewerkte Brabantse steen nodig. Daartoe behoorden de omljstingen van de vensters, de kolonnetten van de zijbeuken, en vooral de natuursteen voor de wanden van het middenschip. Dit laatste deel ging in 1940 geheel verloren. Slechts het onderste deel van de pijlerbasementen onder de verhoogde vloer bleef bewaard. Dit is van Ledesteen en daarmee staat vast dat de Sint-Laurens in het bezit was van middenschipwanden uit de Brabantse steenhandel. Die waren toen sinds kort in de mode.

Deze bestellingen maakten het aanstellen van een adviseur voor het steenwerk onvermijdelijk. Vermoedelijk ging de keuze slechts tussen Evert Spoorwater en Jacob van der Borch. Beiden waren op dat moment werkzaam in de onmiddellijke omgeving van Rotterdam. De eerste aan het middenschip van de Dordtse kerk, de tweede aan het koor van de Nieuwe Kerk te Delft. Te Rotterdam kwam de vorm van de kapitelen en de doorlopende natuursteenband boven de grote bogen overeen met soortgelijke elementen in het koor van de Nieuwe Kerk te Delft. Dit maakt een keuze voor Jacob van der Borch waarschijnlijk, temeer waar in de kerken van Evert Spoorwater nimmer gebruik werd gemaakt van tufsteen. Voor een meester van de Utrechtse Dom lag dit materiaal meer voor de hand.

Waarschijnlijk heeft de nieuw aangetrokken meester van het steenwerk een verandering in het bouwplan voorgesteld. Het is namelijk de vraag of in de oorspronkelijke opzet een dwarsschip op de huidige plaats was voorzien. Bij sommige middelgrote stadskerken ontbrak dit. Zo sloot het in 1417 begonnen schip van de Leidse Pieterskerk zonder dwarsschip tegen het juist voltooide koor aan. Ook bij de kerken van Schiedam en Gouda ontbrak toen een dwarsbeuk.

Te Rotterdam toont het muurwerk van de oostelijke zijkapel aan de noordzijde aan de kant van het huidige dwarsschip een nis zoals ook de overige zijkapellen bezaten (afb. 2 bij C). Men lijkt van plan te zijn geweest de reeks kapellen verder naar het oosten door te trekken. Bij de levering van het steenwerk heeft men echter rekening gehouden met de aanleg van het dwarsschip op de huidige plaats, zoals de hoekkolommen van het middenschip aangeven. Het mogelijk toen ingevoegde dwarsschip voorzag in een groot aantal dure graven en bood plaats aan enkele aanzienlijke altaren.

Bij dit zwaarste gebouw dat te Rotterdam was verrezen, waren zettingen te verwachten. Men laste daartoe rustpauzen in zodat het muurwerk kon besterven. Wanneer de zakkingen zich spoedig openbaarden, kon men nog gedeelten slopen en opnieuw bouwen. In minder ernstige gevallen kon men volstaan met de bovenbouw te lood op te metselen. Een dergelijke rustpauze kan zijn voorgekomen bij de reeks zijkapellen aan de noordzijde. Daar zijn de toppen van de grote bogen naar de zijbeuk in Ledesteen uitgevoerd in plaats van in tufsteen (afb. 7). Mogelijk heeft men de middenbeuk van het schip voorshands niet hoger opgetrokken dan tot boven de loopgang onder de vensters en daar een tijdelijke kap geplaatst. Wanneer het schip in één keer zijn volle hoogte had gekregen zou bij zakkingen ook de lichtbeuk zijn ontwricht. Het kwam vaker voor dat men op dit punt stopte. Bij de Hooglandse kerk te Leiden is de lichtbeuk van het schip nooit aangebracht, hoewel de aanzetten ervoor aanwezig zijn.

Bij de afwerking van een kerkgedeelte werden zoveel mogelijk vaklieden uit de stad en omgeving betrokken.³⁴ Daarvoor leenden zich de venstertraceringen die pas heel laat werden geplaatst. Uniek voor de Sint Laurens waren de oorspronkelijke, in zandsteen uitgevoerde raamtraceringen die tot de brand van 1940 nog compleet aanwezig waren. Zij zijn bij de restauratie in oude vorm vernieuwd. Er waren verschillende modellen naast elkaar gebruikt, die door de meester van het steenwerk zullen zijn bedacht. Van Jacob van der Borch is bekend dat hij in aangenomen werk traceringen voor parochiekerken in Utrecht maakte.³⁵

De blindtraceringen in de tussenmuren van de zijkapellen zijn simpeler van vorm. Zij werden tegelijk met het muurwerk uitgevoerd en lijken het werk van de meester metselaar. Dit model werd door de hele kerk aangehouden (afb. 9, rechtsboven)

De beeldhouwde kapitelen boven de kolonnetten van de zijbeuken waren eveneens uitgevoerd in zandsteen. Slechts twee stuks in het westelijke eind van de noorderzijbeuk, hebben de verwoesting overleefd. De andere zijn bij herbouw gekopieerd naar afgietsels uit 1878.³⁶

Het schipgedeelte zal met een tijdelijke afsluitwand in gebruik zijn geweest toen op 8 september 1472 een nieuw hoofdaltaar werd opgesteld dat gewijd was aan Laurentius, Maria Magdalena en Stephanus.³⁷

De houten tongewelven van de zijbeuken

Bij de bekapping en de houten gewelven was de meester timmerman de voornaamste werkman. De 15de-eeuwse basilicale stadskerken in Holland werden vaak uitgevoerd met een houten overwelling in de middenbeuk. Aangezien daarbij de tongewelven in de kap werden aangebracht, kon het muurwerk van het middenschip lager zijn. Ook dat verminderde het gewicht en daardoor konden de pijlers slanker worden dan bij een overwelling in steen.

De zijbeuken van kerken met houten tongewelven in het middenschip werden bij voorkeur in steen overwelfd. Er zijn

Afb. 8. Zuidwand hoogkoor (RDMZ 1950). Stenen skelet van pijlers en muurdammen, met loopgang van natuursteen. Dun muurwerk en vensters in de bovenste bogen. Op achtergrond zijkapellen en dwarschip.

slechts twee andere kerken bekend waarbij de zijbeuken met reeksen zijkapellen houten tongewelven kregen. Het waren de in 1834 gesloopte Noord-Munsterkerk te Middelburg³⁸ en de kerk van Vlissingen. Te Rotterdam is men van een dergelijke opzet uitgegaan (afb. 3 en 6). Er zijn in het gebouw geen aanwijzingen gevonden waaruit bleek dat men op enig moment aan stenen gewelven voor de zijbeuken heeft gedacht. Men kende de ondergrond voldoende om te weten dat dit niet kon. Zelfs met houten gewelven moest de zuider zijbeuk na vijftig jaar worden herbouwd.

Zijbeuken en zijkapellen werden overspannen door één dak. Het onderste gedeelte daarvan, boven de zijkapellen, was een schuin oplopend dakvlak. Daardoor kwam de basis van het gedeelte boven de zijbeuk - en daarmee het tongewelf - hoog te liggen. Dit was de gebruikelijke dakvorm van pseudo-basilicale dorpskerken. Deze eenvoudige dakvorm leende zich voor een aanbesteding en was dus de goedkoopste. Er zaten echter in de Rotterdamse situatie grote nadelen aan.

Door de hoge ligging van de tongewelven kwam er boven de bogen aan weerszijden van de zijbeuk een dood stuk muurwerk, dat alleen werd geleed door de muurstijlen van de gebinten (afb. 6). Er waren betere oplossingen bekend, met reeksen dwarskapjes. Deze kwamen voor bij belangrijke kerken als de Nicolaaskerk te Kampen en de O.L.Vr. Kerk te Antwerpen, met stenen gewelven eronder. Zij konden ook met houten gewelven worden uitgevoerd, zoals te Gouda, maar dat was gecompliceerd en dus duur.

In de westelijke gevels van de zijbeuken, ter weerszijden van de toren, werden de grote vensters niet, zoals gebruikelijk was, tot in de topgevel doorgetrokken. Zij bleven lager en in de top kwam een klein venster. Waarschijnlijk wilde men de top niet te veel uithollen omdat dan de zettingen van de toren telkens tot nieuwe scheuren zouden leiden. (afb. 4 en 5).

De definitieve vorm van de koorpartij (1488)

De afwerking van het schipgedeelte en de eerste werkzaamheden aan het koor kunnen naast elkaar hebben plaatsgevonden onder leiding van een meester metselaar/ steenhouwer of appeleerder. Men kon daarbij om de nog bestaande oudere kerk heen bouwen.

Het koorgedeelte dat zo zichtbaar aan de Rotte grensde werd rijker uitgevoerd dan het schip. De buitenmuren werden voorzien van spekbanden, het plint werd bekleed met Gobertangestein en er kwam een boogfries voor een balustrade. In de zijkapellen werd nu geen tufsteen meer gebruikt maar Baumbergersteen uit Westfalen, of een daaraan verwante soort. Deze steen zal te Rotterdam zijn behakt en dat verklaart dat hier stukken van de oudere pijlers kon worden verwerkt.

Nadat het dwarschip en drie traveeën van de zijbeuken aan noord- en zuidzijde tot een zekere hoogte waren opgemetseld kwam de definitieve vorm van de koorluiting aan de orde. Op dat moment stond men voor de bestelling van de grootste partij natuursteen van het hele werk. Daarbij was opnieuw een meester voor het steenwerk nodig, die een belangrijke stem in het kapittel kreeg.

De nieuwe start werd vastgelegd op twee gedenkstenen die oorspronkelijk waren geplaatst aan de buitenzijde van de kooromgang. De eerste steen, uit 1488, vermeldde dat toen 'desen trans' werd geheid. In 1491 werd volgens een tweede gedenksteen, het 'hoechchoer geheid en gefondeert'.³⁹ Deze stenen oorkonden waren de tegenhangers van de gedenksteen in de toren, die het begin van de nieuwbouw memoreerde.

De fundering van de buitenmuur van de omgang en die voor de vijf kolommen van de koorluiting waren aan elkaar gekoppeld en tegelijk aangelegd. Zij lagen hoger dan de funderingen van de zijkapellen en bestonden uit roosterwerken van zware balken, waarbinnen paaltjes waren geslagen. Waar de funderingen van de muur van de omgang en die van de laatste kapel van de noordelijke zijbeuk samenkwamen, bleek dat men aanvankelijk op een andere aansluiting had gerekend.⁴⁰ Toen men daar met de reeks zijkapellen stopte verwachtte men, blijkens een niet gebruikte aanzet, dat de omgang zou aansluiten op de wand tussen zijkapellen en zijbeuk. De omgang zou dan even breed zijn geworden als de zijbeuken.

In 1488, toen het steenwerk werd besteld en een nieuwe adviseur zijn intrede moet hebben gedaan, koos men voor een smallere omgang. Een soortgelijke oplossing bestond toen reeds bij de Oude Kerk te Amsterdam en de O.L.Vr. Kerk te Harderwijk. Door de versmalling van de omgang te Rotterdam werd het dak ervan lager en kwam de koorlantaarn in zicht. De bredere zijbeuken werden nu met topgevels afgesloten (afb. 10). Inwendig rustten deze eindgevels op bogen die werden opgevangen op de twee afwijkende pijlers op de grens van het rechte koorgedeelte en de sluiting. Daaruit blijkt dat op het moment van de bestelling van het steenwerk de versmalling van de omgang vast stond.

Na de plaatsing van de zuilen van het hoogkoor, zal men verder zijn gegaan met het dwarsschip. De reeds uitgevoerde gedeelten van de dwarsschipgevels bleken inmiddels zo verzakt dat een verdere opbouw niet meer mogelijk was. Een bericht uit 1497 meldt dat 'tcruyswerc van de kerc' aan de noordkant werd afgebroken tot op het fundament. Het werd vervolgens twee of drie stelingen (3 of 4,50m) hoger opgehaald dan voordien, tot boven de eerste brugstaaf van het grote venster toe.⁴¹ Tegelijk daarmee werd de zijkapel die er aan de oostzijde aan grensde afgebroken en ruimer opgebouwd. De vernieuwde kapel werd met een grote boog naar het dwarsschip geopend (afb. 2 bij B).

Een jaar later, eind 1498, besloot de vroedschap de overeenkomstige kapel aan de zuidzijde te vergroten "gelyck als 't aend de noordsijde is" (afb. 2 bij A). In het muurwerk van de vergrote kapellen werd een inkassing voor een overwelfing in steen gemaakt. Ten slotte koos men voor een houten tongewelf in de kap. Dat kwam zo hoog te liggen dat het vanuit de kerkruijme niet te zien was. Van buiten verraadde het zich door een topgevel met venster. Dit kreeg in tegenstelling tot de overige vensters in de kerk een bakstenen tracering in metselaarstrant.

Bij het zuidelijke dwarsschip werden twee aangrenzende zijkapellen van het schip wegens verzakking vernieuwd (afb. 1

Afb. 9. Noorderzijbeuk koor (RDMZ 1970). Gezicht door dwarsschip maar het westen. Links pijlers, rechts geprofileerde bogen.

bij E). Op 3 april 1500 werd dit in de vroedschap ter sprake gebracht en vastgesteld dat het nieuwe fundament moest worden uitgevoerd "bij rade ende guetduncken van ijsbrant claeszn, die timmerman ende huych die metselaar... behoudelic datmen geen cost sparen en sal int fundament metselen ende dat wel besorgen".⁴² Dit zullen de meesters van het timmeren metselwerk zijn geweest. De meester van het steenwerk was hierbij niet nodig.

De herbouw aan noord- en zuidzijde hebben van de eerste aanzet van het dwarsschip weinig overgelaten. In de zuidelijke dwarsschipgevel was de dorpel van de oude ingang nog aanwezig. Deze lag 1.75 meter onder het straatniveau van 1940. De dorpel van de ingang van de zuidwestelijke traptoren lag hier een halve meter onder de straat. In korte tijd moet de eerste aanleg van dit dwarsschip ongeveer een meter zijn gezakt. Ook blijkt eruit dat de hoektorens uit de herbouw van ±1500 stammen. Aan de noordkant lag de dorpel van het in zijn geheel herbouwde dwarsschip slechts een halve meter onder het straatpeil.

Het einde van deze grote bouwfase ligt vast. In 1511 schonk de stad een leiendak en in de jaren 1510-1513 werd het hoogkoor beglaasd.⁴³ Het jaar van de voltooiing werd

vastgelegd in de top van de zuidelijke dwarsschipgevel door twee stenen: Anno 1513. Daarmee gingen de kroniekachtige opschriften van daarvoor over in jaartalstenen, zoals die in de 16de eeuw ook aan woonhuisgevels gaan voorkomen.

De afronding van het project en de architectonische mode

De herziene opzet van het koor met smalle omgang, de toevoeging van de zijtorens aan de dwarsschipgevels en de vergroting van de westelijke zijbeukskapellen kunnen met elkaar samenhangen. Deze veranderingen moeten ±1490 zijn bedacht toen de grote bestelling voor natuursteenwerk plaats vond. Een nieuwe meester van het steenwerk zal adviezen hebben gegeven over de afronding van het project.

Door, op enkele details na, vast te houden aan de vormgeving van het schip werd de binnenruimte een eenheid, hetgeen voor een stadskerk zeldzaam is (afb. 9). Aan de buitenzijde werden dwarsschip en koor een samenhangend geheel en daarmee een van de mooiste koorpartijen in Holland (afb. 10).

De vraag welke meester hierbij een rol kan hebben gespeeld stelt de architectonische landkaart van dat moment aan de orde. Na de dood van Evert Spoorwater en Jacob van der Borch in ±1474 groeiden Anthonis Keldermans en Cornelis de Wael uit tot de belangrijkste meesters voor het steenwerk. Omstreeks 1490 waren zij op hun hoogtepunt. Beiden beschikten over een rijker vormenarsenaal dan hun voorgangers.

De Wael, afkomstig van de kathedraal van Luik heeft mogelijk van 1468-1473 aan de Sint-Jan in Den Bosch gewerkt.⁴⁴ In 1474 volgde hij Jacob van der Borch op te Utrecht. Onder zijn leiding verrees het schip van de Dom en veel van de vormen daarvan zijn terug te vinden in de dwarsschipgevels van de Hooglandse Kerk te Leiden.⁴⁵ De kerk te Goes heeft een soortgelijke, maar iets eenvoudiger transeptgevel.

Anthonis Keldermans nam geleidelijk de plaats in van mr Evert zonder een leerling of opvolger te zijn. Hij was breder van aanleg en hield hij zich ook bezig met de productie van inventarisstukken. Die konden niet aan de groeven worden besteld, maar werden in ateliers gemaakt. Waarschijnlijk werkte hij daarbij samen met enkele familieleden. Verder werd hij in korte tijd de werkmeester van de hoge adel.

Te Bergen op Zoom was men bij de dood van mr Evert in 1474 bezig aan de inrichting van het koor, waarbij mr Joost uit Breda het altaar verzette en een gestoelte maakte.⁴⁶ Andries Keldermans en zijn zoon Anthonis leverden een oxaal. In 1488 maakte Anthonis voor dit pas voltooide gebouw een ontwerp voor een nieuwe koorpartij. Dat werk werd bijna voltooid, maar is nooit in gebruik genomen en werd later gesloopt.⁴⁷

Anthonis Keldermans werd te Bergen op Zoom de bouwmeester van de heer, de stad en de kerk. Bij het Markiezenhof werd daar, naast enkele bijzondere onderdelen waarmee Anthonis te maken had, vooral handelsgoed toegepast. De afrekening van het steenwerk voor de grote trap moest hij 'overzien'.⁴⁸ Ook gaf hij adviezen over de getijmolen en de

verbetering van de haven. Te Wouw werd hij door de Heer van Bergen betrokken bij de bouw van het kasteel en kerk, van de kerk van het nabijgelegen Steenbergen was hij de meester.

Te Veere deed zich op kleiner schaal eenzelfde situatie voor als te Bergen op Zoom. Eind 1479 werd door Wolfert van Borssele en de kerkmeesters van de O.L.Vr. Kerk te Veere een contract gesloten met Anthonis Keldermans. Daarbij nam de laatstgenoemde aan "voirt te ordineren die nyen kercke ter Veere ende meester dair of te zyn". Hij kreeg daarvoor zoals gebruikelijk een jaargeld en een dagloon.⁴⁹

De grote capaciteit van de steenhandel blijkt te Alkmaar, waar mr Anthonis in mei 1497 ook adviseur werd. Hij toog met de kerkmeesters naar Dendermonde waar vier pilaren en vier bogen werden besteld.⁵⁰ Na 1501 komt hij daar in de rekeningen niet meer voor. Waarschijnlijk was toen het grote steenwerk van het schip voltooid. Kleinere onderdelen van het bouwwerk werden aan leveranciers in Zwolle en Kampen uitbesteed en uitgevoerd in Bentheimersteen.

Bij decoratief werk aan de buitenzijde werd omstreeks 1500 veel Bentheimersteen gebruikt. Daarbij werd geen werk aan de groeven gehakt. De decoratieve onderdelen kwamen op de bouwplaats tot stand en werden vaak gecombineerd met een muurbekleding van Gobertangesteent.

Delft is de dichtste bij Rotterdam gelegen stad waar veel van de kerkbouw bekend is. Het was een andere wereld. De kerkmeesters van de Nieuwe Kerk besloten in 1484 de lantaarn van de toren één roede (ca. 3,60 m) te verhogen. Zij "ontboden een meester stienhouder uut Brabant daer si raedt of namen ende lietent voirs. werc besien ende hebben also in Brabant besteet een deel wercx van harden orduyn gehouden". Na twee jaar kwam deze steenzending aan en het leek

Afb. 10. 'De Grootte of St. Laurenskerk der Stad Rotterdam' (Gravure L. Brasser 1776). Toestand tussen 1621-1644, naar oudere tekening. Boeiende compositie van dwarsschip en koorpartij.

Afb. 11. Rotterdam, Grote of St. Laurenskerk, ansichtkaart Trenkier Co, Leipzig 1906.

zoveel dat men de toren niet met dat gewicht durfde te belasten. Pas in 1494 gaf men Pouwel Jansz, de grafmaker van de kerk en tevens steenhouwer/metselaar, daartoe opdracht. Deze moest een aantal werklieden aantrekken om dit werk te voltooien, hetgeen met Bentheimersteen geschiedde.⁵¹

Bij de Oude Kerk te Delft liet men in 1510 twee werkmeesters komen in verband met de plannen voor de uitbreiding van het koor. De eerste, Anthonis Keldermans, won het pleit. Zijn concurrent was Jan Poeyt, een jongere en minder bekende meester die toen te Alkmaar werkzaam was.⁵²

Bij de Nieuwe Kerk te Delft werd in 1512 eveneens een dwarsschip en zijkoor gemaakt. Daarvoor werd een contract gesloten met de 'appeleerder' Pouwel Jansz.⁵³ Die moest zich richten naar het plan van Anthonis Keldermans en kreeg tot taak 'die steen te breken totter kercke profyt'. Dit kloven van de steen was een verantwoordelijk werk. Uit de kleinere blokken moesten de onderdelen met zo min mogelijk verlies gehakt kunnen worden.

Rotterdam had geen boodschap aan de Leidse of Delftse decoratiezucht uit de koker van De Wael of Keldermans. Bovendien bevorderden de altijd op de loer liggende verzakkingen de praalzucht niet. Geleidelijk waren er meer meesters met kennis van natuursteen gevormd dan er bij de bouw van het schip in ±1463 waren. Van deze minder vooraanstaande vaklieden is weinig bekend, maar in die groep zal de meester moeten worden gezocht die ±1488 voor het steenwerk werd aangetrokken.

Waar Anthonis Kelderman te Delft, en vermoedelijk ook te Dordt de teugels in handen had en Cornelis De Wael toen in Haarlem en Leiden regeerde kan Gouda de meester die Rotterdam zocht hebben geleverd. Die stad was groter en belangrijker dan Rotterdam. Bovendien was het een overslagplaats van steenwerk naar Leiden en naar het noorden. In 1485 begon men te Gouda aan een nieuw koor van de Sint-Janskerk. Dat werd een groot en sober bouwwerk met veel natuursteenwerk.⁵⁴

Kort daarop blijkt Gouda een bekende werkmeester te bezitten in de persoon van Clemens van der Goude. Deze zette als aannemer in 1512 de toren van het Leidse raadhuis recht en

maakte in 1516 een ontwerp voor een nieuwe toren te Kampen.⁵⁵ In 1518 was een zekere meester Clemens betrokken bij het Vrouwenklooster in Den Bilt, "...doe men den toern soude ordineren ende aen leggen...".⁵⁶ Ook bouwde hij de poort van het kasteel te Liesvelt.⁵⁷ De omgeving van Gouda was een streek met slappe grond en veel kerken. Een aannemer die gespecialiseerd was in torenbouw zal er een goed bestaan hebben gehad. Maar mr Clemens kon meer, want hij leverde ook een sacramentshuis voor de Goudse kerk. In 1485 en 1488 zal hij te jong zijn geweest om bij de koorpartijen van Gouda en Rotterdam over het steenwerk te adviseren. Maar hij moet daar dan wel een voorganger hebben gehad. Mogelijk dateert de band tussen Gouda en Rotterdam, die later zo duidelijk wordt, al van van omstreeks 1490.⁵⁸

De laatste hand aan het Rotterdamse project

Vee grote kerkelijke projecten werden al tijdens de bouw door het verval ingehaald. Omstreeks 1520 moeten de zijkappen van de zuider zijbeuk zijn herbouwd. Men maakte van die gelegenheid gebruik door de buitenmuren meer te doen aansluiten bij die van het koor, door ze te voorzien van spekbanden en een boogfries.

Daarna kan de lichtbeuk van het schip zijn opgetrokken. Tot dan had men zowel binnen als buiten naar één concept gestreefd, bij de afwerking van de tongewelven verloor men deze eenheid uit het oog. De hoge gewelven van dwarschip, koor en middenschip kregen een verschillende vormgeving. Deze verschillen zijn alleen bekend van enkele schilderijen en van foto's. In hoever zij samenhangen met verschil in kapconstructie is niet meer na te gaan.

Het dwarsschip bezat de gebruikelijke bouwwijze van een tongewelf met dwarsribben op de plaats van de grote trekbalen. Ook bij het koorgewelf waren er dwarsribben op de plaats van de spanten. Daartussen waren per travee nog twee smalle deklijsten die de naden van het gewelfbeschoot afdekte. Het merkwaardige was dat dit beschoot hier niet op onregelmatige wijze aansloot maar dat alle planken even lang waren zodat de naden op een lijn lagen. Deze zeldzame oplossing had niets met de constructie van de kap te maken mar was een gevolg van het aanbrengen van het beschoot.

Geheel anders was het gewelf van het middenschip. Dit had behalve de rib in de top nog twee langsribben, een aan elke zijde. Die lagen op een derde gedeelte van de hoogte van het gewelfschild. Hier hing het verschil samen met de kapconstructie. Aangezien kerkkappen veelal in aangenomen werk gemaakt werden door aannemers uit het rivierengebied of uit het houthouderij Hertogdom Brabant lijkt dit een aparte bestelling. Vergeleken met een aantal grote kappen, te Delft, Den Haag en Gouda uit het tweede kwart van de 16de eeuw kan dit laatste deel van het werk te Rotterdam omstreeks 1530 hebben plaats gevonden.

Door deze laatste, kostbare projecten schoot er tenslotte een zeer prijzig onderdeel bij in, de balustrade rondom zijbeuken en trans. Veel van dergelijke balustraden zijn eerst in recente tijd bij restauraties aangebracht.

Noten

1. J.C. Meischke en J.W.C. Besemer, *Mededelingen over het verloop van de werkzaamheden van de restauratie van de Grote of St. Laurenskerk te Rotterdam*, 1952-1974.
2. J.W.C. Besemer, 'De bouwgeschiedenis van de Sint-Laurenskerk (1449 tot 1940)', in: F.A. van Lieburg c.s., *De Laurens in het midden*, 1996, pp.11-103.
3. H.M. van den Berg, 'De "apelleerder" van den Utrechtse Dom', *Bulletin KNOB*, 1947, p.18.
4. L. Helten, *Kathedralen für Bürger*, Utrecht/Amsterdam 1994, p.39.
5. L. Helten, o.c.,(n.4), p.142.
6. J.C. Overvoorde, 'Rekeningen uit de bouwperiode van de St. Pieterskerk te Leiden', in: *Bijdragen Bisdom Haarlem* 30 (1906), p.90 e.v.
7. J.C. Overvoorde o.c. (n.6), p.121 e.v.; E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht. De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, 's-Gravenhage 1968, p.177.
8. Th.W. Jensma, *De Grote- of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht*, 1987, p.121,122.
9. J. Squilbeck, 'Notices sur les artistes de la famille van Mansdale, dite Keldermans', in: *Handelingen Koninklijke Oudheidkundige Kring Mechelen* 56(1952), p.111.
10. Th.W. Jensma, o.c., (1987), p.123.
11. R. Meischke, *De gotische bouwtraditie*, Amersfoort (1988), pp.78,80,84. Bovendien is hier en bij de kerken van Bergen op Zoom, Haarlem en Delft gebruik gemaakt van eigen excerpten uit de bouwrekeningen.
12. G. Asaert, 'Everaert Spoorwater en de bouw van een nieuw koor voor de kerk van Vrasene in 1448', in: *Het land van Beveren*, 1972, p.38.
13. R. de Kind, 'De plaats van de Sint-Gertrudiskerk in het werk van Evert Spoorwater', in: W.A. van Ham (red.), *Bergen op Zoom, gebouwd en beschouwd*, Alphen aan den Rijn 1987, p.156.
14. Stadsrekeningen Bergen op Zoom: 1442/43, f. 15; 1446/47, f. 15,15v,36; 1452/53 f. 3,5v,7,10v; 1472/73, f. 16,16v.
15. R. de Kind, o.c., (n.13), p.156.
16. C.F. Janssen, *De Grote- of St. Bavokerk te Haarlem*, (Historische Vereniging 'Haerlem'), 1985, p.42.
17. GAD. Archief Oude Kerk, inv. 553-555,
18. G.J.J. Pot, 'De bouwrekening van het Goudse stadhuis'. in: *Bulletin KNOB* 1950, p.143.
19. R. Meischke, 'De stedelijke bouwopgaven in de Noordelijke Nederlanden tussen 1450 en 1530', in: H. Janse e.a. (red.), *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden*, 's-Gravenhage 1987, p.88.
20. C.F. Janssen, o.c.,(n.16), Bijlage X.
21. H. Janse, 'De Sint-Catharijnekerk te Den Briel', *Bulletin KNOB* 1965, p.105; R. Meischke, 'Het steenhouwersvak, de mensen achter de gothiek', in: o.c.(n.11), p.80.
22. B. van den Berg, *De Pieterskerk in Leiden*, Utrecht 1992, p.20.
23. D.P. Oosterbaan, 'Kroniek van de Nieuwe Kerk te Delft', in: *Bijdragen Bisdom Haarlem* 65(1958), [overdruk], pp.197, 198, 201, 213, 224, 225.
24. J.C. Meischke en J.W.C. Besemer, o.c. (n.1), afb.5 en p.197.
25. Voorbeelden zijn de pijlers in de kerk van Aardenburg en enkele kleinere pijlers in de abdij van Middelburg en de Grafelijke Zaal op het Binnenhof in Den Haag.
26. S. Leurs, *Ars Belgica. VII, De oude kerken van Gent*, (1937), afb.91; L. Devliegheer, *De opkomst van de kerkelijke Gotische bouwkunst in West-Vlaanderen gedurende de XIIIe eeuw*, II 1956, p.50; F. Desmidt, *Krypte en Koor van de voormalige Sint-Janskerk te Gent*, 1959, p.84; L. Devliegheer, *Kunstpatrium van West-Vlaanderen*, I(1965), afb. 81,105,130; 6(1973), afb.42.
27. J.H.W. Unger, *Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam* IV(1907), p.385; GAR, Handschriftenverzameling 2531a.
28. D.J. de Vries, *Bouwen in de late Middeleeuwen*, Utrecht 1994, p.111; P. Don, 'Voorne-Putten'. *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, 1992, p.183; B. van den Berg, 'De Sint Janskerk' in: W. Denslagen, *Gouda. De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, 's-Gravenhage 1992, p.113.
29. J.C. Meischke en J.W.C. Besemer, o.c., (n.1), 115.
30. H.M. van den Berg, 'Hollandse en Nederrijnse invloeden in de XV-de en XVI-de eeuwse bouwplannen van de St. Maartenskerk te Tiel', in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 14(1963), pp.1-25.
31. J.W.C. Besemer, o.c. (n.2), p.19,20.
32. Th.W. Jensma, o.c. (n.8), p.122.
33. J.C. Meischke en J.W.C. Besemer, o.c. (n.1), p.115 en afb 283.
34. C.F. Janssen, o.c. (n.6), pp.53-100; C.W. Bruinvis, 'De bouw en versiering der St. Laurens- of Groote kerk te Alkmaar', *Bijdragen Bisdom Haarlem*, 30, p.192.
35. Th. Haakma Wagenaar, *Restauratie vijf hervormde kerken in de binnenstad te Utrecht*, I(1970), p.61; III(1974), p.53.
36. P. Haverkorn van Rijsewijk, 'Kapiteelen uit de Groote of St. Laurentiuskerk te Rotterdam', *Bulletin KNOB*, I(1899), p.81.
37. J.W.C. Besemer, o.c. (n.2), p.23.
38. J. Dekker, P. Don en A. Meijer, *Een bijzonder huis op een bijzondere plek, Het Van de Perrehuis in Middelburg en zijn omgeving*, 2000, p.70,80,100,102.
39. J.W.C. Besemer, o.c.,(n.2), p.26.
40. J.C.Meischke en J.W.C. Besemer, o.c.,(n.1), p.117, afb. 284.
41. J.C. Meischke en J.W.C. Besemer, o.c.,(n.1), p.91; J.W.C. Besemer, o.c.,(n.2), p.30.
42. J.W.C. Besemer, o.c.,(n.2), p.31.
43. J.W.C. Besemer, o.c.,(n.2), p.32.
44. C.J.A.C.Peeters, *De Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch. De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en kunst*, 's-Gravenhage 1985, p.57.
45. M.D. Ozinga en R. Meischke, *De gotische kerkelijke bouwkunst*,(1953), p.26.
46. Bergen op Zoom, Stadsrekening 1473/74,f.5.; 1474/75, f.78v,94.
47. C.J.A.C. Peeters, 'Het Nieuwe Werk als het bijna mogelijke', in: o.c.,(n.13), p.157.
48. R. Meischke, 'Het Markiezenhof te Bergen op Zoom', in: o.c.,(n.13), p.15.
49. F.A.J. Vermeulen, 'Bijdrage tot de bouwgeschiedenis van de Groote of Onze Lieve Vrouwenkerk te Veere', *Bulletin KNOB* 1936, p.48.
50. C.W. Bruinvis, 'De bouw en versiering der St. Laurens- of Groote Kerk te Alkmaar'. *Bijdragen Bisdom Haarlem* 28(1904), p.196.
51. D.P. Oosterbaan, o.c.,(n.23), p.234, 243.
52. R. Meischke, o.c.,(n.11), p.94.
53. L.H.H. van der Kloot Meijburg, *De Nieuwe Kerk te Delft, haar bouw, verval en herstel*, Rotterdam 1941, p.63.
54. B. van den Berg, o.c. (n.28), p.108.
55. C.J. Kolman, *Naer de Eisch van 't werck*, Utrecht 1993, p.289.
56. D.J. de Vries, o.c.(n.28), p.119.
57. E.J. Haslinghuis, 'Twee torens en hun bouwmeester', *Het Gildeboek* 5(1922), p.26.
58. J.W.C. Besemer, o.c. (n.2), p.38.